

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.223>

УДК 930.85Т26

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

martynov.andriy15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

НОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН

**Рецензія на книгу: Тер'є Тведт. Історія світу: Минуле
як дзеркало сьогодення**

Харків: КСД, 2023. 368 с.

Постмодерна ситуація наполягає на деконструкції «великих текстів». Останніми десятиліттями читачі не стикалися зі спробами написати наратив світової історії.

По всій праці норвезького історика, географа й політолога, професора університетів Бергена та Осло Тер'є Тведта знаходимо методологічні міркування автора. Насамперед він констатує, що «історією часто зловживають і нині вона схожа на дешевий супермаркет», де всі «вибирають із минулого ті чи ті аргументи на користь свого політично-ідеологічного порядку денного» [С. 6]. Важко не погодитися з твердженням, що «учити історію і не осмислити традицій її інтерпретації — це приблизно те саме, що дивитися футбол і не знати правил» [С. 7]. Сучасність потребує від історії нових відповідей. Як констатує науковець, економічне, технологічне та політичне лідерство Заходу вперше за 500 років опинилося під загрозою,

Цитування: Мартинов А. Нова концептуалізація світової історії в контексті історії кліматичних змін [Рец. на кн.: Тер'є Тведт. Історія світу: Минуле як дзеркало сьогодення. Харків: КСД, 2023. 368 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 223—228. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.223>

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

тож «великі теорії про розвиток суспільства, а також традиційні пояснення успіху сучасного Заходу потрібно переоцінити й переглянути». По-друге, вимога переписати історію, щоб позбавити її расизму білошкірих та євроцентризму, породжує нові запитання й погляди у вкрай політизованому світі. По-третє, зазначає автор, «людство через кліматичні та природні кризи стоїть на краю прірви. Якщо людина сама спричинила цю помсту природи, то цілу історію людства варто переглянути» [С. 8]. Якщо хочемо розуміти історію, мусимо вивчати й суспільство, і природу, а також складний розвиток відносин між ними. Світова історія має бути справді світовою, якщо хоче знайти відповіді на великі питання історії людства та сучасності [С. 64]. У центрі авторської концепції світової історії перебуває тема контролю водних ресурсів і кліматичних змін.

Кліматологічні моделі розповідають про нищівні наслідки Ель-Ніньйо в Індії й Китаї наприкінці XVIII та XIX ст., колапс цивілізації майя в Месоамериці приблизно тисячею років раніше й Малий льодовиковий період, що тривав від середини XV до середини XIX ст. Автор наголошує на методологічній помилковості в історії клімату вважати за норму саме сучасність. Адже як немає «нормального» стану в історії суспільства, так і немає його в історії клімату. «Коли ми в такий спосіб перетворюємо сучасність — хоч у суспільній, хоч у кліматичній царині — на "нормальну", це вияв недалекоглядного й застарілого погляду на історію як процес» [С. 275]. Звідси доміантними були уявлення, що історія обов'язково йде певним шляхом, унаслідок чого вся її непередбачуваність зводиться до якоїсь однієї моделі. Такі настанови на дослідження історії ігнорують її раптовість і не враховують здатність людини бачити різні можливості дій. «Історія це вічне, нескінченне джерело знань про широту та розмаїття людського досвіду» [С. 300]. Тому, «вивчаючи світову історію, ми можемо обмірковувати те, як панівні інституції та ідеї суспільства відбивали упередження, визначені часом і місцем» [С. 300].

Зрештою зміни клімату та природні катастрофи — це частина історії людини [С. 276]. Непевність у майбутньому клімату насамперед пов'язана з водою. Автор висвітлив вплив кліматичних змін на водойми як передумови різного суспільного розвитку, особливо після того, як воду в ролі джерела енергії замінили парові двигуни. Виробництво їжі ґрунтується на майбутній можливості й далі використовувати більшість усієї доступної прісної води на планеті, хоч фахівці переважно вважають, що 60 % сучасного водоспоживання у цій галузі можна скоротити [С. 281]. Нова всесвітня дискусія про взаємозв'язок між людиною та кліматом у новий спосіб пов'язала традиційні релігійні й сучасні

світські ідеї [С. 296]. Автор розуміє під ідеологією відносно великі ідеї, які, на думку її носіїв, можуть пояснити великі питання у суспільстві та житті.

Авторський наратив вирішує кілька завдань: подолати уявлення про те, що західні цінності і традиції стали природним мірилом історії та відмовитися від ідеї XIX ст., що людина підкорила або пододала природу, визнавати рівність усіх і вірити, що всі мають (або воляють мати) спільні цінності, — діаметрально протилежні речі [С. 15—16].

Поняття «цивілізація» становить проблему політичної мови, хоча певний час історики використовували цей термін в описовий і ціннісно-нейтральний спосіб про різні культурні регіони, що існували впродовж тривалого періоду. Немає іншого поняття, яке замінило б «цивілізацію», адже потребуємо поняття, що може охопити одиниці, більші за держави, але менші за світ і континенти. За авторською версією, всі цивілізації певною мірою ґрунтуються на винайдених традиціях. Цивілізації — це не суб'єкти, що діють. Діють лише визначені політичні й економічні угруповання, які іноді вдають із себе представників колективного «ми» чи цілої «цивілізації».

Шумерська цивілізація зазнала краху через природні причини. Чим більше шумери зрошували, тим солонішою ставала вода. «Кліматичні біженці» заклали підвалини давньоєгипетської цивілізації [С. 37]. Розливи Нілу, які щороку оновлювали життя в його долині, давали єгиптянам упевненість у незмінності речей і віру у життя після смерті. У шумерів було більше тривоги. Так і не навчилися підкорювати природу, підпорядковуючись її законам.

У XIV—XVII ст. Китай та Османська імперія були домінуючими потугами світової історії. Китай мав найбільшу у світі економіку й був провідною державою майже в усіх технологічних сферах. Велика китайська стіна більша за відстань від Парижа до Москви, а Великий китайський канал — найзахопливіший інфраструктурний проєкт в історії світу [С. 68]. Мультиетнічна Османська імперія ґрунтувалася на систематичній дискримінації всіх, окрім мусульман [С. 75]. Великий шовковий торговельний шлях зі Сходу на Захід, що його османці контролювали впродовж сотень років, унаслідок європейських географічних відкриттів втратив комерційну і стратегічну цінність. Утім, на думку автора, минуле Китаю та Османської імперії дає можливість поглянути на загальні історичні питання, наприклад на взаємозв'язок між природою й розвитком суспільства, між ідеями про справедливість та історичними змінами, на тезу про розвиток як нормальний стан суспільства [С. 83].

Занепад Китаю автор пов'язує з посиленням напруження між мандаринами (чиновниками) та євнухами при дворі. Постійні стихійні лиха, посилені змінами клімату, і промислова революція в Європі за короткий часовий інтервал перетворили Китай на другорядну країну й легку здобич для європейської експансії [С. 86]. Утім поява у сучасному світі ідей про рівні права, верховенство права, народовладдя, поступ технологічного розвитку — це історичне диво, а не міра всіх речей, навколо чого обертається історія [С. 112]. Т. Тведт виділяє періоди «промислової еволюції» (приблизно з 1500 до 1760 рр.) і «промислової революції» (з 1760 до 1820 рр.).

Приблизно 1800 р. тривала азійська ера в історії добігла кінця. Промислова революція стала найважливішою подією для людства після аграрної революції [С. 116]. Поступ у трьох ключових сферах — текстильні фабрики, виробництво заліза, транспорт — заклав підвалини майбутнього лідерства Англії у глобальній промисловій революції і трансформував загальну економічну систему та структуру країни [С. 132]. Водночас автор зазначає, що Китай у XVIII й на початку XIX ст. не був суспільством, що занепадає. Не був він і суспільством, в якому східна деспотія зупиняла всі інновації та зміни, як це зазвичай стверджували європейські інтелектуали від Гегеля до Маркса у XIX ст. [С. 134]. Натомість Китай і далі розвивався в низці сфер, але це відбувалося в межах традиційної сільськогосподарської економіки, а темпи й типи змін навіть складно порівнювати з англійськими чи європейськими [С. 135].

Автор дає пояснення проблемам Китаю з модернізацією: 1) китайці не застосовували машини в текстильній промисловості, а їхня техніка не ставала ефективнішою завдяки енергії природи; 2) через велику кількість населення робоча сила стала такою дешевою, що не було сенсу робити виробництво ефективнішим; 3) конфуціанство скептично ставилося до купецтва, корупція підважувала можливості індивідуального підприємства. Майже всі найбільші річки Китаю течуть із заходу на схід. Транспортній мережі бракувало гнучкості, яку мали «плюралістичні» англійські річки та система каналів, а в епоху індустріалізації це стало вирішальною конкурентною вадою [С. 138].

Т. Тведт детально проаналізував сучасні домінуючі інтерпретації причин промислової революції. Перший напрям він визначає як школа європейської політико-ідеологічної унікальності. Ще до британського колоніального захоплення Індія не мала можливостей, щоб індустріалізуватися та модернізуватися. В Європі після Реформації робота стала ліками проти сумнівів, а світський успіх — знаком Божої милості. Важливу роль у модернізації відгравала досить самостійна позиція жінок в Європі на противагу Азії [С. 146]. Китай мав сильну, але не правову державу. В Індії існувало певне верховенство права, але сама держава була слабка. Тому обом цим країнам бракувало того унікального поєднання, яке забезпечило винятковий успіх Англії [С. 147]. Ревізіоністська школа європейського визискування «інших» основними причинами промислової революції визначає те, що «Захід і британці експлуатували неєвропейський світ». «Пояснювати тріумф Заходу "винятковою" європейською культурою — хибний підхід, але й водночас його не варто відкидати як лише європоцентричну ілюзію» [С. 150]. «Імперіалізм і колоніалізм, які досягли апогею наприкінці XIX — на початку XX ст., були радше наслідком, а не причиною першого етапу промислової революції» [С. 151]. Також «немає жодних підстав стверджувати, що работоргівля відгравала вирішальну роль у розвитку ранньої текстильної промисловості, побудові каналів та металургії» [С. 152]. Тому промислова революція в Англії була виняткова: це радше диво, а не необхідний чи очікуваний крок. Зрештою «промислова революція стосується не лише раціональних інституцій, прогресивних еліт, капіталу для інвестування, технологічних інновацій, експлуатації та нерівних торговельних

можливостей. Збалансоване й усєохопне пояснення має брати до уваги спільні й відмінні риси того, як країни та регіони жили з водоймами навколо них і як вони могли користуватися природою й змінювати її для транспортних та енергетичних потреб». Ті якості водних систем, які допомогли китайській та індійській цивілізаціям на початку світової історії стати найпрогресивнішими, зробилися перешкодою в період, коли Англія виводила світ з аграрної епохи [С. 153].

Промислова революція почалася не в містах, а у селах, поряд зі струмками й річками. Тому перший її етап не варто вважати за початок екологічного гріхопадіння, як стверджують у сучасній літературі та часто сприймають за належне в дебатах про зв'язок капіталізму і кліматичної кризи. Одним із найважливіших та негайних наслідків промислової революції стали європейський і британський імперіалізм та колоніалізм. На плечі білої людини звалився тягар — поширювати цивілізацію і промисловий успіх у решті світу [С. 154].

Цікавими є авторські міркування щодо постколоніальних студій. Унаслідок «деколонізації академічного світу» критика расизму та європоцентризму перетворилася на моральне й ідеологічне примирення з колоніальною історією Європи, яку сприймали та описували як занепад цивілізації. Коли європейський колоніалізм виникав і розвивався, це відбувалося у взаємодії й конфліктах із двома тогочасними мусульманськими імперіями — Османською та Великих Моголів. Тому твердити, що європейський колоніалізм — єдиний колоніалізм, що будь-коли існував, це не лише однобічно й антиісторично, але вкрай європоцентрично [С. 160]. Тим паче, що одна з багатьох іроній історії полягає в тому, що епоха великих відкриттів, яка поклала початок європейському та західному домінуванню, починалася як оборонна стратегія проти ісламських завойовників, що захопили Південну Європу й опанували торговельні шляхи між Європою та Азією, а також шляхи Сахарою до Піренейського півострова.

Колоніалізм — одна з найнебезпечніших тем сучасності. До 1945 р. його зображували як проект поширення західних цінностей та ідей про поступ. Інтерпретація європейського колоніалізму стала аргументом на користь міграційної політики. Як західні колоніалісти не поважали кордонів колонізованих, так і мігранти не повинні поважати західні [С. 161]. Автор розглядає Російську імперію як приклад, коли білі колонізували білих. Це зайвий раз засвідчує, що уявлення, буцімто колоніалізм — то лише пригнічення європейцями неєвропейців, хибне. Але беззаперечним є факт, що «європейський імперіалізм створив структурні перешкоди для економічного, політичного та соціального прогресу» [С. 165]. Адже колоніальна система організовувала стосунки між метрополіями й колоніями так, що це систематично давало користь метрополіям [С. 167]. Зокрема ідея, ніби расові відмінності позначалися на тому, що різні суспільства перебували на різних щаблях розвитку, збігалася з економічними інтересами трансатлантичної работорівлі [С. 170]. Хоч США очолили першу антиколоніальну війну проти Великобританії, однак сама ця країна утворилася внаслідок тривалих завойовницьких воєн, а в деяких секторах її економіки вирішальну роль відігравали раби [С. 222].

Після Другої світової війни США вважали колоніалізм антиісторичним і таким, що повністю суперечить їхнім інтересам. Утім поняття «американська імперія» часто сприймають як знак ідеологічної належності [С. 220]. Також це поняття може засвідчити, що той, хто хоче зрозуміти історію, мусить вивчати імперії [С. 221]. Фундаментальною передумовою успіху США була їхня географія й багатство на ресурси. Перший етап промислової революції у цій країні здійснювався на східному узбережжі та вздовж деяких річок [С. 224]. Крім того, жодна держава світу не мала внутрішньої транспортної системи, яка могла б зрівнятися з американською. По Другій світовій війні США стали імперією нового типу, де політичний вплив й економічна могутність, а не контроль територій, були найважливішим і вирішальним засобом здійснювати владу [С. 232]. Натомість Китай має геополітичні проблеми на прилеглих територіях. Його оточують вороги або країни, котрі вкрай скептично ставляться до нової позиції й амбіцій китайців. Такі держави, як Японія, Індія, Південна Корея та В'єтнам, мають історично проблемні або прямо ворожі відносини з Китаєм [С. 256]. Утім суперечності між США й КНР реальні та саме вони визначатимуть світовий порядок денний у наступні роки [С. 258]. Автор проаналізував потенціал Америки у цьому протистоянні. Він нагадав, до США мають цілковите домінування з військового погляду. Разом із союзниками, ця країна майже повністю контролює океани на планеті. Крім того, повітряний простір і Мережу. Аналогічно немає жодної держави, яка бодай могла б позмагатися з культурним домінуванням США. Навіть великий зовнішній борг автор не вважає маркером занепаду. «Коли Велика Британія нарешті перемогла Наполеона в битві під Ватерлоо 1815 р., зовнішній борг Британії становив 250 % ВВП, і британці тоді не мали в арсеналі валютних і кредитно-політичних інструментів, що їх нині мають США» [С. 261]. «Маємо чимало причин бути песимістами, але причин вірити, що історія скінчилася або от-от скінчиться — жодних. Лише так можемо зберегти віру у здатність людини змінити себе та світ», — робить висновок Тер'є Тведт.

Надійшла / Received 07.02.2024

Andrii MARTYNOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Leading Research Fellow,

Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

martynov.andriy15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

A NEW CONCEPTUALIZATION OF WORLD HISTORY IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF CLIMATE CHANGES

Book review:

Terje Tvedt. *History of the World: The Past is a Mirror of the Present*

Kharkiv: Family Leisure Club, 2023. 368 p.